

شکل‌گیری «نگرش ایمانی» در قرآن کریم: رهیافت الگوی کارکردی در روان‌شناسی اجتماعی

سیدسجاد طباطبائی نژاد^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۵

چکیده

«ایمان» و «نگرش» به ترتیب از محوری‌ترین مفاهیم در آموزه‌های دینی و روان‌شناسی اجتماعی هستند. برآیند پیوندی نزدیک میان حوزه موضوعی نگرش در روان‌شناسی اجتماعی و مباحث قرآنی در حوزه ایمان، اصطلاح «نگرش ایمانی» را ساخت می‌دهد، نگرشی که با رویکردی قرآنی و مبتنی بر الگوهای تکوین نگرش افراد در روان‌شناسی اجتماعی نسبت به متعلقات ایمان شکل گرفته است. در این میان، یکی از مهم‌ترین این الگوها الگوی کارکردی نام گرفته است که شکل‌گیری نگرش‌ها را مبتنی بر کارکرد خاص هر یک در رفع نیاز افراد تحلیل می‌نماید. در این پژوهش بر آن هستیم تا با روش توصیفی-تحلیلی و پای‌بندی به لوازم یک مطالعه میان‌رشته‌ای، از رهگذر الگوی کارکردی، مفهوم نگرش ایمانی و مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر تکوین آن را از خلال آیات الهی مورد بازخوانی قرار دهیم و با مطالعه دقیق آیاتی که از طریق تأکید بر نیازهای خاص انسان یا اشاره به کارکرد برخی عوامل در گرایش انسان به زندگی مؤمنانه، درصدد انتقال آموزه‌ها به او برمی‌آیند، این مؤلفه‌ها را معرفی نماییم. بر اساس یافته‌های این پژوهش، قرآن با معرفی و تأکید بر موارد زیر تقویت نگرش ایمانی انسان‌ها را پی‌جویی می‌کند: «نیاز و فقر وجودی انسان نسبت به خدا»، «نیاز فطری به نیایش و پرستش کمالی برتر» به عنوان محوری‌ترین گرایش انسان، «کارکرد دفاعی و ایمنی‌جویی ایمان» از رهگذر مفهوم دینی توکل، «عزت و کرامت انسان مؤمن» از طریق توجه به ارزش وجودی او و به دنبال آن ایجاد خودپنداره مثبت از خویش، «کارکرد معنابخشی و هدفمندسازی ایمان نسبت به زندگی»، و «تأکید بر غایت‌مندی زندگی».

کلیدواژه‌ها

الگوی کارکردی، ایمان، روان‌شناسی اجتماعی، نگرش، نگرش ایمانی

۱. استادیار گروه فرهنگ و تربیت، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. (s.tabatabaee@isu.ac.ir)

Formation of a “Faith-based Attitude” in the Holy Qur’an; Functional Model Approach in Social Psychology

Seyyed Sajad Tabatabaeejad¹

Reception Date: 2022/02/24

Acceptance Date: 2022/05/05

Abstract

Religion and social psychology both emphasize faith and attitude as central concepts. The result of the close connection between the thematic domain of attitude in social psychology and the Qur'anic topics about faith constitutes the term "faith-based attitude." This term refers to an attitude that emerges from the development of attitudes in social psychology on the one hand and on the other hand, is closely associated with faith and belief. The functional model is considered one of social psychology's most important models. According to this model, attitudes are formed based on their specific function in meeting the needs of individuals. In this research, we intend to use a descriptive-analytical method and adhere to the requirements of an interdisciplinary study, through a functional model, to re-read the concept of faith-based attitude and its essential components affecting its development through the Quran. Our focus here will be on verses that transmit teachings to humans by referring to specific needs or the role of certain factors in the human tendency to live a faithful life. According to this study, the Qur'an introduces and emphasizes the following to help human beings strengthen their faith: "Man's need and existential poverty towards God," "Natural need for worship and worshipping the superior perfection" as the most central human tendency, "Defending and security-seeking function of faith" through the religious concept of trust, "Honor and dignity of the believer" through attention to the value of his/her existence, followed by the creation of a positive self-concept, "the function of faith in making the life meaningful and purposeful," and "emphasis on the purposefulness of life."

Keywords

Functional Model, Faith, Social Psychology, Attitude, Faith-based Attitude

1. Assistant Professor, Department of Culture and Education, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. (s.tabatabaee@isu.ac.ir)

۱. مقدمه

«روانشناسی اجتماعی» به علمی که در صدد فهم ماهیت و علل رفتار و اندیشه‌های فرد در موقعیت‌های اجتماعی است تعریف شده است (Baron 2012, 5). موضوع «نگرش»^۱ یکی از مفاهیم اساسی در این علم به شمار می‌آید که در علم روان‌شناسی عبارت است از نظام بادوامی که شامل یک عنصر شناختی، یک عنصر احساسی و تمایل به عمل است (Erwin 2014, 6). «نگرش» می‌تواند از متعلقات مختلفی برخوردار باشد. یکی از نگرش‌های مهم انسان که در تعیین سبک زندگی و دیگر نگرش‌های او از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، نگرش نسبت به ایمان و متعلقات آن و به اصطلاح «نگرش ایمانی»^۲ اوست. مراد از نگرش ایمانی نگرشی است که بر مبنای الگوهای شکل‌گیری نگرش افراد در روان‌شناسی نسبت به متعلقات ایمان شکل گرفته باشد. ما در این مقاله در پی این هستیم که با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و در قالب یک مطالعه میان‌رشته‌ای، از رهگذر الگوی کارکردی در علم روان‌شناسی اجتماعی، مفهوم نگرش ایمانی و مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر تکوین آن را مطالعه کنیم. در ادامه پس از توضیحی کوتاه پیرامون الگوی کارکردی، به معرفی این مؤلفه‌ها و راهبردها در ادبیات قرآن می‌پردازیم.

۲. الگوی کارکردی

دانیل کاتز در سال ۱۹۶۰ با انتشار مقاله‌ای با عنوان «رویکرد کارکردی در مطالعه نگرش‌ها»، برای اولین بار الگوی «کارکردی» را برای شکل‌گیری و تقویت نگرش‌ها در سطح نظری ارائه کرد (Katz 1960). فرض بنیادی الگوی کارکردی این است که نگرش‌های افراد برای آن شکل می‌گیرند که کارکردهای مشخص و مثبتی در برآورده نمودن نیازهای درونی افراد دارند (Crisp and Turner 2010, 81). در این معنا، هر یک از نگرش‌ها نیاز خاصی را برآورده می‌کنند و به اصطلاح کارکرد ویژه‌ای دارند. بنابراین، برای تغییر نگرش افراد لازم است نیازهای افراد اعم از نیازهای مشترک و غیرمشترک شناخته شوند و نیز کارکرد ویژه هر نگرش در برآورده نمودن نیازهای ایشان مشخص شود. بر این اساس، معرفی نیازهای اساسی جدید (ایجاد نیاز) یا تغییر در آنها و ارائه پیام‌هایی که همسو با نیازهای افراد است می‌تواند زمینه را برای ایجاد تغییر در نگرش‌ها و شکل‌گیری نگرش‌های جدید در راستای رفع آن نیازها فراهم آورد (رزاقی ۱۳۸۷، ۹۳-۹۴).

این مسئله در مورد ایمان به خدا و دستورات او اهمیت ویژه‌ای دارد و به عقیده برخی محققان، از آنجا که ایمان تعهد اختیاری انسان به یک متعلق است تا لوازم پذیرش

این متعلق را انجام دهد، اگر انسان نیاز خود به خدا و دستوراتش را به درستی درک کند، نگرش مثبت نسبت به خدا و فرامین او در او شکل می‌گیرد و در نتیجه آمادگی عمل مطابق این نگرش در او ایجاد می‌شود. با وجود چنین نگرشی، زمینه برای ایمان آوردن او بیشتر فراهم خواهد شد (رزاقی ۱۳۸۷، ۹۸). در ادامه مهم‌ترین مؤلفه‌ها و راهبردهای مؤثر بر تکوین نگرش ایمانی انسان‌ها در قرآن کریم از منظر الگوی کارکردی و توجه به نیازهای انسانی تبیین می‌شود.

۳. راهبردهای قرآنی مؤثر بر تکوین نگرش ایمانی با رویکرد الگوی کارکردی

۱-۳. تأکید بر نیاز وجودی انسان به خدا

انسان در ادبیات قرآن، در ربط و فقر وجودی نسبت به پروردگار معرفی شده است: «یا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر، ۱۵). این آیه خدا و انسان را در دو طرف طیف غنا و فقر قرار می‌دهد. لازمه صفت غنی به طور علی‌الاطلاق آن است که پروردگار مالک همه موجودات جهان باشد، همه آنها را از فیض وجود بهره‌مند سازد، و هر گونه تصرف و تدبیری در موجودات صورت گیرد بر اثر افاضه وجود و پاسخ مثبت و برآوردن حاجت نیازمندان باشد (حسینی همدانی ۱۴۰۴، ۱: ۴۹۱). از این رو آدمی ذاتاً فقیر است، نه به این معنا که ذاتی دارد و فقری به گونه صفت، بلکه حقیقت ذات و گوهر هستی او در برابر خدا فقر است (جوادی آملی ۱۳۸۴، ۳۱).

احساس این نیاز به خداوند، با توجه به تحلیلی که در الگوی کارکردی در روان‌شناسی اجتماعی بیان شد، موجب تقویت نگرش مثبت نسبت به پروردگار گشته تا از رهگذر رفع این نیازها، انسان متوجه پروردگار شده و زمینه برای ایمان آوردن وی بیشتر شود. در تربیت دینی، که بر محور ایمان به خدا دور می‌زند، شناخت نیازهای واقعی و درجه اهمیت هر یک و هدایت توجه انسان در جهت نیازهای مهم‌تر در هر موقعیت از مهم‌ترین و اساسی‌ترین اهداف به شمار می‌آید. بر این اساس انسان باید احتیاج وجودی خود به خداوند را در طریق بندگی و اطاعت او جستجو نماید تا در مواجهه با نیازهای واقعی خود به خطا نرفته و به دنبال آن جاذبه این نیازها موجب تقویت نگرش‌های ایمانی وی گردد و زمینه را برای زندگی مؤمنانه فراهم آورد (نک. رزاقی ۱۳۸۷، ۹۸-۹۹).

۲-۳. اشاره به کارکرد دفاعی و ایمنی‌جویی ایمان

انسان در زندگی اجتماعی خود همواره به حمایت از سوی دیگران نیازمند است. اما در بسیاری از موارد، اطرافیان دارای نواقصی هستند که در نتیجه نیاز به یک نیروی معنوی و

ما فوق بشری احساس می‌شود. برخورداری از این پشتیبانی و حمایت درباره خداوند متعال که بهترین تدبیرکننده امور بشر است، در ادبیات دینی از رهگذر «توکل» معرفی شده است. کسی که بر خداوند توکل کند، خداوند او را کفایت نموده (طلاق، ۳) و محبوب پروردگار قرار می‌گیرد (آل عمران، ۱۵۹).

نیاز به ایمنی‌جویی در پناه خداوند به صورت فطری در همه افراد وجود دارد، ولی اغلب مورد توجه قرار نمی‌گیرد. اگر توجه و وابستگی انسان به جهان ماده، هرچند به صورت غیراختیاری و در حوادث و مشکلات سخت قطع شود، آنگاه در عمق دل خود این نیاز را احساس می‌کند (ابن بابویه ۱۳۹۸، ۲۳۱). از این رو انسان همیشه در جستجوی نقطه اتکایی است که در امور گوناگون خود بر آن تکیه و توکل کند. توکل در این معنا زمینه را برای تسلیم انسان در برابر پروردگار فراهم می‌آورد و از این رهگذر موجب تقویت نگرش ایمانی او نسبت به خداوند و دستورات او می‌گردد. قرآن در جریان جنگ احد از مؤمنانی یاد می‌کند که تنها به نصرت الهی دل بسته بودند و او را حامی و مدافع خود می‌دانستند و این توکل بر ایمانشان نیز افزود (آل عمران، ۱۷۳).

بر این اساس، تقویت نگرش ایمانی مخاطب و به دنبال آن ایمان‌گرایی او از رهگذر توکل و اعتماد به خدا در پاسخ به نیاز معنوی انسان به ایمنی‌جویی در خوانش قرآنی از الگوی کارکردی روان‌شناسی اجتماعی قابل تحلیل و تبیین است، که البته منحصر در آن نیست. دقت و بررسی در آیات قرآن نشان می‌دهد که موضوع «تلاش برای نجات از عذاب الهی» نیز از منظر الگوی کارکردی و با کارکرد دفاعی و ایمنی‌جویی تحلیل و بررسی می‌گردد. تعمیم کارکرد قبول نگرش‌ها برای دفاع از خود در مقابل آسیب‌ها (Katz 1960, 172) با یک نگاه دینی، شامل تهدیدهای اخروی علاوه بر تهدیدات دنیوی می‌گردد.

در تحلیل مسئله از منظر الگوی کارکردی، انسان‌ها به منظور حفظ خود از عذاب‌های الهی و نجات از جهنم از مواعظ انذار دین از لسان قرآن و اهل بیت بهره‌مند گشته، راه هدایت را برمی‌گزینند و از این رهگذر نگرش‌های مؤمنانه خود را تقویت می‌نمایند. مسئله «انذار» از آنجا که در ادبیات قرآنی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد - تا جایی که اساساً قرآن و نیز پیامبر اسلام به عنوان «نذیر» معرفی شده‌اند (فصلت، ۳-۴، اسراء، ۱۰۵) - نقش قابل توجهی در تقویت ایمان و نگرش ایمانی مخاطبان ایفا می‌نماید.

۳-۳. تأکید بر عزت و کرامت انسان مؤمن

یکی از سرمایه‌های فطری که در وجود هر انسان بر اساس مشیت حکیمانه الهی به ودیعه قرار داده شده غریزه حب ذات است. یکی از طرق ارضای این غریزه کرامت‌بخشی به متربی و توجه دادن او به ارزش وجودی خویش است (شکوهی یکتا ۱۳۷۳، ۱۲۷). بر این اساس، پاره‌ای از روان‌شناسان نیاز به عزت نفس و «کارکرد عزت‌نفسی» نگرش‌ها را - به این معنا که داشتن نگرش‌های خاص می‌تواند در نگهداری و افزایش عزت نفس یا خود ارزشمندی ما به ما کمک کند - به عنوان یکی از مهم‌ترین کارکردهای نگرش‌ها در الگوی کارکردی روان‌شناسی اجتماعی معرفی می‌کنند (نک. بارون و دیگران، ۱۳۸۸، ۱۹۹).

قرآن کریم، با توجه به این نیاز فطری، در نظام تربیتی خود انسان‌ها را به داشتن تصویری مطلوب نسبت به خود فرامی‌خواند. این که انسان از روحی الهی برخوردار است (ص، ۷۲) و خلیفه خدا روی زمین معرفی شده است (بقره، ۳۰) و خداوند ملائکه را به سجده در مقابل او واداشته (بقره، ۳۴) و همه چیز را برای او آفریده (بقره، ۲۹)، همه و همه از حرمت نفس انسان از دیدگاه قرآن حکایت می‌کند، تا انسان نیز با آگاهی از منزلت خویش به استعدادهای فراوانی که در او به ودیعت نهاده، آگاه شود و آنها را از دست ندهد: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء، ۷۰).

در خصوص تأثیر کرامت نفس بر ایمان و ارتقای نگرش ایمانی در افراد باید گفت از آنجا که تکریم الهی به مقام خلقت و آفرینش انسان‌ها مربوط است، اگر انسان خود را آنچنان که هست درک کند، عزت می‌یابد. در چنین وضعی انسان احساس می‌کند پستی و انحطاط لایق شأن و جایگاه عظیم او نیست و خود از آن کناره‌گیری می‌کند: «مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ شَهْوَاتُهُ» (نهج البلاغه، حکمت ۴۹۹)، یعنی در واقع با نوعی معرفه النفس به ایمان و اخلاق و تربیت صحیح بها می‌دهد و بدان ملتزم می‌شود (نک. مهدوی ۱۳۸۶، ۱۹۸).

۳-۴. اشاره به کارکرد معنابخشی و هدفمندسازی ایمان نسبت به زندگی

هدفمندی و معناداری در زندگی از جمله دغدغه‌ها و نیازهای هر انسان است که انگیزه حرکت و تعالی را در وی به وجود می‌آورد. قرآن کریم با توجه به این نیاز مهم در انسان‌ها، هدفمندی خلقت و زندگی موجودات خصوصاً انسان را در بسیاری از آیات با زبان اثبات (ذاریات، ۵۶؛ ملک، ۲؛ هود، ۱۱۹؛ طلاق، ۱۲) و نفی (ص، ۲۷؛ انبیاء، ۱۶؛ دخان،

۳۸) مورد توجه قرار داده که در این میان برخی مفسران غرض اصلی آفرینش را عبودیت و بندگی دانسته و سایر غرض‌های بیان‌شده در آیات را از لوازم یا فرع بر آن دانسته‌اند (طباطبائی ۱۴۱۷، ۱۸: ۳۸۸).

از مجموع آیات قرآن چنین برداشت می‌شود که انسان در نگاه دینی بیهوده آفریده نشده و به سوی غایت و هدف خود از آفرینش در حال حرکت و سیروت است. انسان با پذیرش ایمان به مبدأ و معاد خود را ملزم به حرکت در جهت فرمان‌های پروردگار خواهد دانست، حرکتی که با القای هدفمندی برای آفرینش، معنای زندگی او قرار می‌گیرد (نک. طباطبائی ۱۴۱۷، ۱۰: ۲۷۲). از این رو هدف‌گذاری و معنابخشی به زندگی از جمله نتایج و کارکردهای مهم ایمان‌گروی در ادبیات قرآن به حساب آمده که این کارکرد از منظر الگوی کارکردی در روان‌شناسی اجتماعی می‌تواند به عنوان یکی از عوامل اثرگذار بر شکل‌گیری نگرش ایمانی، خصوصاً برای آن دسته از افرادی که در جستجوی معنا و هدفی حقیقی در زندگی خود هستند، نگریسته شود.

۴. نتیجه‌گیری

الگوی کارکردی یکی از مهم‌ترین الگوهای شکل‌گیری یا تغییر نگرش در روان‌شناسی اجتماعی است که در بستر پاسخ‌گویی به نیاز افراد و معرفی کارکردهای سازگارانه، راهبردها و مؤلفه‌هایی را برای ایجاد نگرش در مخاطبان معرفی می‌نماید. این پژوهش مبتنی بر الگوی کارکردی، مفهوم نگرش ایمانی و مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری آن را در آیات قرآن مورد مطالعه قرار داده و از رهگذر این الگو، مهم‌ترین مؤلفه‌ها و راهبردهایی را که با اشاره به کارکردی معین در پیوند با مفهوم ایمان، در صدد رفع نیازهای اساسی انسان برمی‌آید، برای تکوین نگرش ایمانی او معرفی می‌نماید.

اولین راهبرد معرفی‌شده تأکید بر «نیاز وجودی انسان به خدا» بوده تا نگرش ایمانی و توحیدی افراد در بستر احساس نیاز وجودی به پروردگار تکوین یا تقویت شود. راهبرد دوم توجه به «کارکرد دفاعی و ایمنی‌جویی ایمان» است تا نگرش ایمانی افراد، با توجه به نیاز حمایتی ایشان، با اتکا به ذاتی قدرتمند رشد یابد و تقویت شود. سومین راهبرد در ادامه تأکید بر «عزت و کرامت انسان مؤمن» معرفی شد تا فرد با درک کرامت حاصل از ایمان و در پاسخ‌گویی به نیاز خویش به عزت نفس، نگرش‌های مؤمنانه خود را بیش از گذشته تقویت نماید. راهبرد چهارم نیز اشاره به «کارکرد معنابخشی و هدفمندسازی ایمان

نسبت به زندگی» نامیده شد تا نگرش ایمانی انسان‌ها با توجه به کارکردی که ایمان در این خصوص افاده می‌کند تقویت و تثبیت گردد.

کتاب‌نامه

- نهج البلاغه. بی‌تا. به کوشش صبحی صالح. قم: دار الهجره.
ابن بابویه. ۱۳۹۸ ق. التوحید. قم: جامعه مدرسین.
بارون، رابرت، دونا برن، و بلرتی جانسون. ۱۳۸۸. روانشناسی اجتماعی. ترجمه علی تحصیلی. تهران: کتاب‌آمه.
جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۴. حیات حقیقی انسان در قرآن. تحقیق غلامعلی امین‌دین. قم: اسراء.
حسینی همدانی، سید محمدحسین. ۱۴۰۴ ق. انوار درخشان. تحقیق محمدباقر بهبودی. تهران: کتاب‌فروشی لطفی.
رزاقی، هادی. ۱۳۸۷. نگرش و ایمان در تربیت دینی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. شکوهی یکتا، محسن. ۱۳۷۳. تعلیم و تربیت اسلامی؛ مبانی و روش‌ها. تهران: دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی.
طباطبائی، سید محمدحسین. ۱۴۱۷ ق. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین.
مهدوی، سید سعید. ۱۳۸۶. نگاهی به قصه و نکات تربیتی آن در قرآن. قم: بوستان کتاب.
Baron, Robert A., and Nyla R. Branscombe. 2012. *Social Psychology*. New York: Pearson Education.
Crisp, Richard J., and Rhiannon N. Turner. 2010. *Essential Social Psychology*. Sage.
Erwin, Philip. 2014. *Attitudes and Persuasion*. New York: Psychology Press.
Katz, Daniel. 1960. "The Functional Approach to the Study of Attitudes." *The Public Opinion Quarterly* 24(2): 163-204.

یادداشت‌ها

1. attitude
2. attitude of faith